

СУЧАСНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА КОРЕЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Мета статті – аналіз політичного курсу офіційної Росії щодо КНДР і Республіки Корея, її впливу на ці держави та ролі у вирішенні проблем півострова. Російсько-корейські відносини мають складний і неоднозначний характер, що впливає на формування безпеки і економічний розвиток країн регіону.

Ключові слова: політика, політичний курс, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Республіка Корея, Російська Федерація, міжнародні відносини, партнерство, дипломатія.

Цель статьи – анализ политического курса официальной России, что касается КНДР и Республики Корея, ее влияния на эти государства и роль в решении проблем полуострова. Российско-корейские отношения имеют сложный и неоднозначный характер, что влияет на формирование безопасности и экономическое развитие стран региона.

Ключевые слова: политика, политический курс, Азиатско-Тихоокеанский регион, Республика Корея, Российская Федерация, международные отношения, партнерство, дипломатия.

The goal of the article is to analyze the political course to official Russia towards the KPDR and the Republic of Korea, its influence on the stated countries and the role in solving problems of the peninsular. Russia and Korean relationship has a complex and complicated character which influence the forming of the countries security and economic development.

Key words: politics, political direction, Asial-Pasific region, Republic of Korea, Russian Federation, international relations, partnership, diplomacy.

Російська Федерація (РФ) є азіатською державою, яка зацікавлена у розвитку конструктивних відносин з країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР), зокрема і з Корейським півостровом. Регіон перед Росією відкриває нові ринки, до того ж, АТР – один з провідних центрів світового розвитку. Можливо, саме тут в ХХІ ст. розвиватимуться події, від яких залежатиме глобальна система міжнародних відносин. До того ж РФ, як одна з ключових держав регіону, може вплинути на вирішення важливих проблем, зокрема корейської, яка багато років залишається у фокусі міжнародної уваги і є дестабілізуючим фактором для АТР.

Розкриттю теми сприяло використання досліджень російських, корейських і американських науковців, в яких аналізується корейська політика Росії [1]. Разом з тим, російські автори не завжди об'єктивно висвітлюють політику РФ щодо півострова. Роботи американських дослідників з даного питання носять здебільшого оглядовий характер, у багатьох з них наголошується, що спочатку політика РФ щодо півострова носила прозахідний характер, а надалі вона стала збалансованішою.

Москва неодноразово заявляла про намір продовжувати лінію на інтеграцію в цей регіон.

Так, у Концепції зовнішньої політики РФ (2008 р.) було вказано, що для Росії зростаюче значення має АТР, що обумовлено зацікавленістю у використанні його можливостей при реалізації програм підйому Сибіру і Далекого Сходу [2]. Збереження напруженості на півострові (через розробку Корейською Народною Демократичною Республікою (КНДР) ядерної зброї і проблему розділеного народу) перешкоджає досягненню даних політичних та економічних цілей РФ. У зв'язку з цим у Концепції підкреслено, що зусилля зосереджуватимуться на діяльній участі Росії у пошуках політичного вирішення ядерної проблеми півострова, на підтримці відносин з КНДР і Республікою Корея (РК), на заохоченні діалогу між державами, зміцненні безпеки у регіоні [2].

Не лише РФ прагне активізуватися на корейському напрямі. Півострів є одним з центрів перетину інтересів великих держав, що зацікавлені в зміцненні своїх позицій у регіоні. Відомий російський дослідник А. Торкунов пояснює, що Росія, як сусід Корейського півострова, зобов'язана бути залучена до розв'язання корейських проблем [3, с. 45]. О. Жебін вказує, що Росія не ставила завдання добитися пануючих позицій на

півострові, але вона зацікавлена у тому, щоб цей район не опинився під переважаючим впливом іншої держави [4].

90-ті роки ХХ ст. характеризувалися становленням нової системи міжнародних відносин навколо Корейського півострова, в якій Росія втратила свої позиції. Радянський Союз встановив у 1990 р. дипломатичні відносини з РК, відмовившись від односторонньої орієнтації на КНДР, проте радянське керівництво здійснило цей крок без належної підготовки північнокорейського союзника, що підірвало їх відносини.

Росія не змогла зберегти баланс у своїй корейській політиці. З одного боку, стрімко розвивалися взаємозв'язки між РФ і РК, зокрема, відбулися зустрічі президентів Б. Єльцина і Ро Де У в Сеулі у 1992 р., у результаті яких був підписаний Договір про основи відносин РФ і РК; відбулися численні візити на рівні міністрів. Так, колишній посол РК в Росії Хон Сун Єн відзначав, що уряд Єльцина розглядав Південну Корею як потенційного союзника [5]. Москва діяла прямолинійно і сподівалася, що з РК зможе налагодити масштабне економічне співробітництво і політичне партнерство.

У відносинах з КНДР, навпаки, спостерігалось зниження рівня міждержавних візитів і політичних контактів майже до повного їх згортання. Пізніше був денонсований і Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, що передбачав автоматичне надання СРСР військової допомоги КНДР у разі виникнення конфлікту на півострові, і переглянутий текст договору. Разом з тим, РФ припинила військову і економічну допомогу КНДР, втративши засоби впливу на неї. Ці чинники різко послабили зв'язки між державами. До того ж, у період ядерної кризи (1993-1994 рр., коли Пхеньян заявив про вихід з ДНЯЗ) Москва підтримала ідею США про санкції ООН проти КНДР, припинила з нею співпрацю в ядерній сфері. Пхеньян у відповідь заморозив участь Росії в енергетичному ринку країни і вибудовував власну політику, зокрема, активно вступав у контакт із США.

Дії РФ призвели до того, що її вплив у регіоні скорочувався, про що свідчила і американо-південнокорейська пропозиція у 1996 р. про проведення чотиристоронньої конференції з проблем Кореї без участі Росії. В «Стратегії національної безпеки США» (1997 р.) наголошувалося, що США необхідно укріплювати зв'язки з Японією, РК, поглибити діалог з Китаєм. Росія у контексті безпеки у Східній Азії ні в цій доповіді, ні в аналогічних документах не згадувалася. Отже, США на той час не розглядали Росію як значущий чинник безпеки в регіоні.

У силу, зокрема, й економічних причин Росія «залишила» Східну Азію. Це дозволяло США згідно зі своїми інтересами вирішувати ядерну проблему: посилювати тиск на Північну Корею, щоб не допустити розробки ядерної зброї, і домогтися (на думку деяких російських політиків,

дослідників) відкриття КНДР, що могло б привести до її колапсу і підпорядкуванню Півдню. Такі плани турбували РФ, яка у разі реалізації такого сценарію отримала б на своїх кордонах залежну від США єдину Корею, де були б розміщені американські війська.

Всі ці події змушували РФ корегувати корейську політику. Адже Росія була виведена з кола країн, залучених у рішення проблеми ядерної безпеки, яка у 1994 р. обговорювалася КНДР і США; у 1998 р. у форматі КНДР, Китай, США і РК. Москва прагнула, щоб сприймали її як рівноправного партнера, шукала можливість брати участь у прийнятті рішень, пропонуючи розширити кількість учасників і залучити її до переговорів.

До того ж, Росія була невдоволена незначним економічним співробітництвом з Республікою Корея. На початковому етапі корейсько-російських відносин Росія сподівалася отримати політичну і економічну компенсацію у відповідь на відчуження від Півночі, але Південь не задовольнив ці очікування. Певною мірою, численні зустрічі і контакти з Москвою потрібні були Сеулу для тиску на Пхеньян. Корейський професор Кім Ю Нам відзначає, як Сеул давав порожні обіцянки і проявив маневреність для досягнення своєї мети [6, с. 68]. У Росії почали розуміти необхідність змінити курс щодо півострова від пропівденнокорейської спрямованості до збалансованості, коли відносини з Сеулом і Пхеньяном розвиваються незалежно один від одного. З середини 90-х рр. російська дипломатія почала реалізовувати цей курс. Важливими подіями у розвитку відносин з Північною Кореєю стали засідання в 1996 р. міжурядової комісії з торговельно-економічної і науково-технічної співпраці між Росією і КНДР; поїздки у Пхеньян російських керівників високого рівня; було підписано план дипломатичних обмінів, угоду про культурну і наукову співпрацю.

З появою в РК (1997 р.) нової адміністрації на чолі з Кім Де Чжуном, його політикою «сонячного тепла», спрямованої на зближення з КНДР, почався новий етап і для російсько-південнокорейських відносин. Політика Кім Де Чжуна позитивно позначилася на відносинах з Росією, було активізовано співпрацю між РК, РФ і КНДР. Кім Де Чжун виступив за те, щоб Росія і Японія приєдналася до багатосторонніх переговорів з урегулювання корейської проблеми. 27-30 травня 1999 р. у Москві відбувся саміт між Кім Де Чжуном і Б. Єльциним. У спільній заяві вони підкреслили, що зміцнення конструктивного партнерства є концепцією їх взаємодії на порозі ХХІ ст. [7, с. 30]. Чинниками, що сприяли зближенню двох держав, стали рішення Сеула не брати участь у планах США щодо створення системи протиракетної оборони театру військових дій у районі Далекого Сходу.

Надалі покращення відносин Росії з обома частинами Кореї пов'язане з приходом до влади нової кремлівської адміністрації; активність

дипломатії в корейському питанні була одна з прикмет політики В. Путіна і мала результатом зростання авторитету РФ в регіоні. Так, О. Воронцов, оцінюючи політику В. Путіна щодо КНДР вказує, що вона стала антиподом підходу Б. Єльцина. Упродовж 13 місяців відбувався обмін візитами лідерів РФ і КНДР, під час яких згідно з північнокорейською термінологією між ними виникли «відчуття особистої дружби» [8, с. 46]. Якщо за часів Б. Єльцина відносини між державами були відсутні на периферію в геополітичних планах, то тепер вони контролювалися президентом РФ.

У процесі вирішення міжнародних проблем уряд В. Путіна прагнув посилити свій вплив і врівноважити політику односторонніх дій США. Зміна політики щодо Корейського півострова були підтвердженням такої позиції Росії.

Вже 9 лютого 2000 р. був підписаний Договір про дружбу, добросусідство і співпрацю між КНДР і РФ. Зазначимо, що лише РФ і Китай мають дипломатичні відносини з обома Корейськими державами. Цей договір ні військових, ні політичних, ні економічних зобов'язань не несе, але має рамковий характер і фіксує, що двосторонні відносини передбачено розвивати на основі принципів міжнародного права. Договір символізував початок нового етапу відносин; хоча вже не було ідеологічного партнерства з КНДР, навряд чи Росія надасть значну економічну допомогу або погодиться на нееквівалентний обмін у торгівлі в утиск власних інтересів.

Візиту В. Путіна до Пхеньяну (липень 2000 р.) і Сеулу (лютий 2001 р.) підтверджували конструктивний підхід Росії до обох Корей. Підкреслимо, що В. Путін став першим в історії двосторонніх відносин кремлівським лідером, який відвідав КНДР, і першим серед великої четвірки, який здійснив державний візит і зустрівся з північнокорейським лідером. Частина російських дослідників, оцінюючи візит, вказували, що він перекреслив ряд уявлень щодо КНДР. По-перше, те, що Північна Корея – держава, з якою неможливо мати справу. По-друге, уявлення про незначну роль Росії на півострові, оскільки Пхеньян не бажає контактів з Москвою. По-третє, РФ намагалася переконати, зокрема США, що КНДР може бути партнером у переговорах для вирішення ядерної проблеми.

У серпні 2001 р. Кім Чен Ір здійснив візит до Москви, під час якого були підписані політичні декларації, зокрема Московська, в якій Кім Чен Ір підтвердив важливість міжкорейського діалогу, мораторій на ракетні випробування і готовність вирішувати проблеми за допомогою діалогу. Разом з тим, Москві не вдалося добитися конкретних обіцянок щодо того, коли лідер КНДР відновить діалог із США, відвідає Сеул, почне економічні реформи. До того ж, у декларації двозначно вказано, що КНДР не використовуватиме ракетну програму проти країн, що поважають її суверенітет.

У серпні 2002 р. Путін і Кім провели третій саміт у Владивостоці. Пізніше В. Путін запевняв, що Москва не підтримає США задля здійснення «іракського сценарію» на Півночі Кореї і не приєднається до антипівнічнокорейської міжнародної коаліції [9]. Позицію РФ можна пояснити її геополітичними інтересами щодо стримування американської політики впливу США в регіоні. Адже, розвиваючи відносини з північнокорейським режимом, Росія розраховувала відновити свій минулий вплив на півострові, а, розвиваючи відносини з обома Кореями, посилити його.

Зазначимо, що КНДР спочатку хотіла вирішувати ядерну проблему в межах діалогу із США, але останні відкинули цю ідею та закликали Китай і РФ не йти на поступки, щоб примусити Пхеньян відновити перервані ним переговори. У січні 2003 р. відразу після виходу КНДР з ДНЯЗ, спеціальний представник президента РФ А. Лосюков запропонував пакетне вирішення ядерної проблеми [11]. Москва пропонувала, щоб залучені до врегулювання країни забезпечили гарантії безпеки КНДР, відновили гуманітарні і економічні програми; щоб США и КНДР поновили двосторонні і багатосторонні переговори.

За допомогою Китаю було досягнуто угоду з Північною Кореєю про поновлення переговорів. У Пекіні 23-25 квітня 2003 р. пройшли переговори у форматі Китай, КНДР, США. Росія знову висловила за те, щоб її підключили до врегулювання проблеми. Пізніше за ініціативою Пхеньяну число учасників переговорів зросло до шести: Росія, КНДР, РК, США, Китай і Японія. Можливо, російська присутність зацікавила Пхеньян, оскільки зміцніли контакти з Росією допомагали КНДР почуватися самовпевнено, щоб у прагматичній формі поводитися у відносинах з іншим державами, і Північна Корея розраховувала, що РФ підтримуватиме і лобюватиме її інтереси. Зазначимо, що більшість російських дослідників наголошували, що саме США проводили лінію на усунення Росії від вирішення ядерної проблеми, вказуючи що Росія була запрошена до переговорів завдяки наполегливості Пхеньяну [9].

Отже, незважаючи на обмеженість політичних, економічних важелів впливу на півострові, Росія стала учасником переговорного процесу з урегулювання ядерної проблеми. На переговорах РФ пропонувала принцип одночасних паралельних кроків – з боку КНДР та інших країн. Так, міністр закордонних справ Росії С. Лавров підкреслював: «Ми не рвалися у посередники і спокійно реагували на спроби почати переговори без Росії. Потім з'ясувалося, що всі сторони, зацікавлені у підключенні РФ до переговорів. Ми допомагаємо сторонам – перш за все США і КНДР – зрозуміти взаємоприйнятні параметри етапів просування до пакетної домовленості» [11]. Не зважаючи на такі заяви, все ж, Росія займала пасивну позицію у корейському врегулюванні, формально підтримуючи всі тези, що не викликали

заперечення, про мирне врегулювання, співпрацю, але практично не впливали на події півострова. РФ не робила активних спроб для врегулювання розбіжностей між США і КНДР, лише у ряді випадків вона висловлювала свою згоду з позицією Пхеньяну.

Москва до останнього моменту заперечувала наявність у КНДР ядерної зброї. Російські фахівці наголошували, що після укладення Рамкової угоди 1994 р. США не виконували свої зобов'язання; звинувачували цю країну у корейських кризах. Так, О. Жебін підкреслював, що ядерні кризи в Кореї викликані спробами США затвердити своє домінування на півострові, перешкодити нормалізації відносин між Північною і Півднем, оскільки це не відповідало інтересам США, які побоювалися, що в нових умовах їх домінування в регіоні опиниться під загрозою. Тому Вашингтон спробував переконати світ у тому, що КНДР є загрозою для США і для всього світу [12].

«М'яка» позиція Росії щодо КНДР не задовольняла США, які ще в 2002 р. віднесли Північну Корею до «вісі зла». Росія виступала проти застосування військової сили для припинення ядерної програми, не приєднувалася до міжнародного тиску проти КНДР. Хоча, для вирішення ядерної проблеми Росія мала б взяти активну участь у спільній діяльності, спрямованій на розробку єдиного підходу до врегулювання конфлікту на півострові.

Офіційні оцінки Москви щодо безпеки в АТР практично не відрізняються від оцінок Вашингтона, Токіо, Пекіна, які неодноразово висловлювались за необхідність стабільної і мирної обстановки в регіоні. Держави єдині у тому, що головною метою переговорів є позбавлення півострова ядерної зброї. Проте не всі учасники переговорів мають загальну позицію щодо методів дій проти КНДР.

Так, Росія відходить від важливості врегулювання проблеми компромісним шляхом. У 2004 р. на зустрічах міністрів закордонних справ РФ і РК в Москві (травень) і в Сеулі (липень) С. Лавров визначив: «Ми хочемо, щоб переговори завершилися домовленостями про денуклеаризацію півострова у поєднанні з наданням гарантій безпеки КНДР і соціально-економічного сприяння» [11]. Росія висловлювалася за те, щоб Вашингтон і Пхеньян пішли на взаємні поступки, підтримувала позицію КНДР «заморожування в обмін на компенсацію», вказували, що Пхеньян має право на мирне використання атомної енергії.

Проблема зброї масового ураження (ЗМУ) обговорювалася і під час візиту президента РК Ро Му Хена до Москви у вересні 2004 р. Під час переговорів були намічені перспективи торговельно-економічної взаємодії, співпраці у військово-технічній, енергетичній сферах. Зауважимо, що зберігаючи відносини із США, РК докладає зусилля, щоб ослабити односторонню орієнтацію на Вашингтон у міжнародних справах. Обраний президент РК мав намір приділяти більше уваги

«дипломатії щодо чотирьох держав», серед яких Росії було відведено важливе місце [13]. Для російсько-північнокорейських відносин також було характерне збереження високого рівня політичних контактів, але на тлі недостатньої динаміки торговельно-економічної і інвестиційної співпраці.

19 вересня 2005 р. за підсумками шестисторонніх переговорів було підписано спільну заяву, в якій КНДР зобов'язалася відмовитися від ядерної зброї. Проте в 2006 р. держава здійснила ядерне випробування. Учасники переговорів переоцінили свою можливість впливати на Пхеньян. Наголосимо, що на думку ряду експертів, ступінь впливу Росії на розвиток ситуації на півострові незначний, зокрема, РФ не є гарантом безпеки КНДР і значущим економічним партнером. Тому деякі американські дослідники виступають за діалог США і КНДР, вважаючи багатосторонні переговори витратою часу.

РФ, з міркувань власної безпеки і виходячи з інтересів підтримки режиму нерозповсюдження ЗМУ, не зацікавлена у появі нових ядерних держав. Російська влада повинна була серйозно віднестися до перспектив створення ядерного арсеналу в сусідній країні і зробити максимум для того, щоб цього не допустити, перш за все через активізацію двосторонніх консультацій з Пхеньяном щодо його планів. Росія мала поводитися щодо КНДР принципово, не повинна була проявляти поблажливо-протекційного відношення (Росія майже завжди захищала позицію Північної Кореї, намагалася пом'якшити міжнародний тиск на неї). Пригадаємо, наприклад, як В. Путін відзначив, що змінам у КНДР заважають не тільки історичні обставини, але і жорстокий зовнішній тиск [14]. Прагнучи поліпшити відносини з КНДР посилити свій вплив на півострові (за допомогою м'якого курсу), Росія забувала, що вона є глобальною ядерною державою, яка відповідальна за нерозповсюдження ядерної зброї.

Після ядерного випробування КНДР, США висунули жорсткий проект резолюції про введення проти неї санкцій. Проте Росію не влаштовували посилення на главу VII Статуту ООН, яка передбачає військові заходи до країн, що представляють загрозу міжнародній безпеці. У Москві переконані, що військовим шляхом проблему роззброєння не вирішити, особливо враховуючи, що РФ має кордон з КНДР, знищення якої в результаті військових дій означатиме вихід сил США на кордон з Росією. Це приведе до кардинальних змін військово-політичної обстановки в регіоні. В. Путін закликав до відновлення переговорів, до створення атмосфери для досягнення компромісів, тим самим знову вказуючи на необхідність поступок не тільки з боку КНДР.

Щодо питання об'єднання півострова, то посадові особи, науковці РФ здебільшого вказують, що Росія лише вииграє від об'єднання Кореї, оскільки буде ліквідовано напруженість на

її кордонах і поліпшиться ситуація у регіоні. З економічної точки зору, Росія отримає партнера для співпраці з її сибірськими і далекосхідними регіонами. РФ зацікавлена, щоб у Північній Кореї здійснювалися поетапні реформи, які дозволили б країні вийти на економічне співробітництво зі світом. Найважливіше завдання – не допустити раптового колапсу режиму, що загрожує невідомими наслідками, появою мільйонів біженців.

Водночас, Росію навряд чи може влаштувати поява сусідньої держави, що знаходиться під впливом США і, можливо, з американськими військами на її території. Поява об'єднаної, вільної від іноземної військової присутності Кореї відповідає інтересам РФ за умови, що корейська держава буде дружня до Росії.

Отже, російсько-корейські відносини мають складний і неоднозначний характер, що впливає на формування безпеки і економічний розвиток країн регіону. Політика РФ щодо корейських держав пройшла еволюцію, в якій можна виділити три етапи: 1991-1995 рр.; 1995-1999 рр.; 2000 р. – по теперішній час. Перший етап характеризувався односторонньою орієнтацією РФ на розвиток співпраці з РК і згоранням відносин з КНДР, що привело до ослаблення позицій Росії на півострові. Другий етап

відмічений спробами РФ відновити збалансований підхід до обох корейських держав. Третій етап характеризується відновленням дружніх відносин Росії з КНДР, урівноваженою дипломатією з РК і КНДР, поверненням до активної політики на півострові. За допомогою курсу паралельного розвитку відносин з обома Кореями Росія прагнула відновити свій вплив на півострові.

Водночас, не дивлячись на активну дипломатичну політику РФ на півострові, участь у шестисторонніх переговорах, Москва не змогла повернути собі політичне лідерство в рішенні однієї з міжнародних проблем і поки що не здійснює істотний вплив на вирішення ядерної проблеми, але роль і авторитет Росії поступово зростає. Росії необхідно активно продовжувати лінію на недопущення зростання напруженості на півострові, розповсюдження ЗМУ; координувати зусилля, але вирішення корейської проблеми зі всіма учасниками переговорного процесу. Переговори, напевно, будуть тривалими. Москві слід чітко дати зрозуміти КНДР, що вона виступає за її денуклеаризацію, демонструвати готовність сприяти цьому процесу, а також брати участь у наданні економічної допомоги Пхеньяну. У разі пасивності РФ не виключено поступове витіснення Росії з процесу врегулювання і зниження її впливу у Східній Азії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронцов А. Россия и Корейский полуостров: современные реалии и перспективы // Проблемы Дальнего Востока. – 2002. – № 3. – С. 46-58; Денисов В. Межкорейское урегулирование и интересы России // Международная жизнь. – 2002. – № 1. – С. 58-61; Кан Вон Сик Россия и Корея на пороге XXI века. – М.: Корос, 1999. – 32 с.; Ким Юн Дук Великие державы и корейский вопрос // Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 4. – С. 40-43; Allison G. How to Stop Nuclear Terror // Foreign Affairs. – 2004. – Vol. 83, № 1. – P. 64-74; Calder K. The New Face of Northeast Asia // Foreign Affairs. – 2001. – Vol. 80, № 1. – P. 106-122; Haass R. Regime Change and Its Limits // Foreign Affairs. – 2005. – Vol. 84, № 4. – P. 66-78.
2. Концепция внешней политики РФ 12.07.2008 // <http://kremlin.ru/mainpage.shtml>.
3. Торкунов А., Денисов В. Россия – Корея: взгляд из прошлого в настоящее // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 1. – С. 45-54.
4. Жебин А. Схватка за Корейский полуостров // Независимая Газета, 30.06.2008 // http://www.ng.ru/courier/2008-06-30/23_korea.html.
5. Тигаренко М. Российские интересы в АТР // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 4. – С. 2-8.
6. Хон Ван Сук. Поиск новых возможностей в корейско-российских взаимоотношениях в XXI веке // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – № 6. – С. 67-74.
7. Дипломатический вестник МВД РФ. – 1999. – № 6.
8. Воронцов А. Россия и Корейский полуостров: современные реалии и перспективы // Проблемы Дальнего Востока. – 2002. – № 3. – С. 46-58.
9. Kim S. North Korean foreign relations in the post-cold war world // www.strategicstudiesinstitute.army.mil.
10. Москва разработала план по урегулированию кризиса <http://www.newsru.com/russia/12jan2003/mid2.html>.
11. Лавров С.: Мы в посредники не рвались // Российская газета. – № 3519. – 6 июля 2004 г.
12. Жебин А. Ядерная проблема в Корея и интересы России // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 3. – С. 2-11.
13. Толорая Г. Президент Но и Россия // Корус Форум – январь 2002 г.
14. Россия и страны АТР // www.ifes-ras.ru/old/cnid/doc/051231.doc.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Пронь С.В.;
кандидат політичних наук, доцент Николаєнко Н.Д.